

Agnieszka Janiszewska

Uniwersytet Łódzki

E-MAIL: a.janiszevska@now.uni.lodz.pl ORCID: 0000-0001-6745-5040

O związkach twórczości artystycznej z kategorią pamięci – potrzeba tworzenia jako potrzeba „bycia uwiecznionym” w koncepcji Otto Ranka

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi analizę teoretyczną, dotyczącą zagadnienia związków twórczości artystycznej z kategorią pamięci. Refleksji poddana została rzadko eksplorowana naukowo koncepcja procesu twórczego autorstwa austriackiego badacza Otto Ranka. Stanowi ona interpretację potrzeby tworzenia o charakterze artystycznym jako potrzeby „bycia uwiecznionym”, a więc upamiętnionym, przez jednostkę – twórcę dzieła. W tekście odwołuję się również do wyników i wniosków z badań własnych, wygenerowanych w ramach projektu rozprawy doktorskiej na temat zjawiska *przymusu tworzenia*, które adekwatne są do analizowanej w niniejszym artykule tematyki. Ponadto, staram się wykazać, iż zaproponowana przez Ranka interpretacja potrzeby tworzenia znajduje odzwierciedlenie w tekstach kultury – zwłaszcza w postaci powszechnego toposu literackiego *non omnis moriar*. W tekście przytaczam także przykłady utworów poetyckich, w których motyw ten został odzwierciedlony. W podsumowaniu rozważań podejmuję próbę ukazania możliwych związków twórczości artystycznej z kategorią pamięci – zwłaszcza w kontekście teorii twórczości Ranka.

SŁOWA KLUCZOWE: *przymus tworzenia*, potrzeba tworzenia, Otto Rank, potrzeba „bycia uwiecznionym”, potrzeba pozostawienia dziedzictwa, topos literacki *non omnis moriar*

Nic nie jest prawdziwe oprócz terażniejszości, ale ja już czuję przytłaczającą mnie masę stuleci (...). Jestem terażniejszością, ale wiem, że też przemiję. Szczytowy moment, wielki błysk, pojawiają się i zaraz znikają niekończące się lotne piaski. A ja nie chcę umierać (Sylvia Plath, 2000, s. 20).

Wprowadzenie

Na początek, przedstawiając genezę wyboru tematu do niniejszej publikacji, nadmienię, że moja rozprawa doktorska skupiona była na zagadnieniach związanych z procesem twórczym i osobowością twórczą. Praca nosiła tytuł *Przymus tworzenia w narracjach artystów. Perspektywa psychopedagogiczna*, a procedura badań obejmowała przeprowadzenie 24 wywiadów swobodnych

z elementami narracji (Urbaniak-Zajac, 2016). W ramach analiz teoretycznych starałam się dokonać przeglądu różnych koncepcji potrzeby tworzenia, a następnie w procesie badań empirycznych poznać sposób jej doświadczania przez osoby badane. Na etapie formułowania wniosków z badań opracowałam definicję kategorii *przymusu tworzenia*, która brzmi następująco:

(...) *przymus tworzenia* to intensywnie odczuwana potrzeba artystycznej ekspresji, motywująca jednostki do regularnego zaangażowania w proces twórczy, który często generuje u nich wysoko pozytywne stany emocjonalne, w tym zwłaszcza stan przepływu – *flow* (Janiszewska, 2024, s. 227).

Jednym z – w mojej ocenie – interesujących, a równocześnie adekwatnych do zagadnienia pamięci wątków pracy, była prezentacja koncepcji potrzeby tworzenia autorstwa austriackiego psychoanalityka, Otto Ranka (1989). Jak okazało się na etapie analizy materiału badawczego, jej założenia znalazły odzwierciedlenie w narracjach badanych, dotyczących motywacji podejmowania aktywności twórczych o charakterze artystycznym.

W ramach niniejszych rozważań chciałabym przedstawić założenia teorii twórczości Ranka, rzadko dziś uwzględnianej w opracowaniach badaczy nurtu kreatologii. Ponadto, nawiązać pragnę do zbieżnego z założeniami tej propozycji teoretycznej toposu literackiego *non omnis moriar*, a także przytoczyć adekwatne w tym kontekście wybrane wyniki i wnioski z badań własnych, dotyczących *przymusu tworzenia*. Zaznaczę, że podstawowym celem tekstu nie jest jednak prezentacja wyników badań przeprowadzonych do pracy doktorskiej, a przywołane, wybrane narracje artystów stanowić mają jedynie przykłady obrazujące tezy, które przedłożę w ramach analizy tekstów kultury – wybranych koncepcji naukowych i utworów literackich. Moim głównym założeniem w niniejszym artykule jest próba wykazania możliwych związków twórczości artystycznej z kategorią pamięci – zwłaszcza w kontekście adekwatnej do tego zagadnienia koncepcji potrzeby tworzenia autorstwa Ranka.

Potrzeba „bycia wiecznym” jako motyw twórczości w koncepcji Otto Ranka

Rank to austriacki przedstawiciel ruchu psychoanalitycznego, który – jak twierdzi Zofia Rosińska – był jedną z nielicznych postaci tego nurtu, „która zajmowała się twórczością, a zarazem wyraźnie odgraniczała nerwicę od twórczości” (1985, s. 98). Oznacza to, iż rozumienie twórczości w optyce Ranka różniło się od dominującego ówczesnie Freudowskiego podejścia do tego zagadnienia, zgodnie z którym twórczość stanowi sublimację potrzeb

niższego rzędu (jest to tzw. *kompensacyjna teoria twórczości*; Nęcka, 2003). „Biorąc pod uwagę bogactwo, głębię i unikalność wkładu do dorobku wiedzy psychologicznej, Rank jest mało znany, rzadko czytany, często błędnie rozumiany oraz interpretowany i niedostatecznie doceniony” – stwierdza z kolei Esther Menaker (2014, s. 76).

Podkreślić warto, że Rank zaproponował oryginalną, a rzadko eksplorowaną naukowo (zazwyczaj pomijaną chociażby w podręcznikach badaczy twórczości) interpretację potrzeby tworzenia, której założenia przedstawił w publikacji pt. *Art and Artist. Creative Urge and Personality Development* (1989). Co ważne, autora uznać można za jednego z prekursorów analiz w ramach tzw. *personologicznego wymiaru twórczości* (zob. Rhodes, 1961). Badacza zajmuje bowiem podstawowo „czysto psychologiczny problem” tego, kim jest jednostka, „której osobowość wyraża się w akcie twórczym”, oraz jakie są „motywy i procesy, które przekształcają impuls twórczy w osiągnięcia artystyczne o dużej wartości estetycznej” – a tego rodzaju perspektywa stanowiła rzadkość w pierwszej połowie XX wieku (Rank, 1989, s. 7–8). Rank wysuwa tezę, że u podstaw impulsu twórczego stoi dążenie do „nieśmiertelności”, „bycia uwiecznionym” (*urge to eternalization*) czy też upamiętnionym w dziele twórczym, czyli – jak można by to inaczej określić – potrzeba pozostawienia dziedzictwa (1989, s. 11). W akcie kreacji jednostka „wyławia” bowiem pewne elementy z nieskończonego przepływu zjawisk i – nadając im formę abstrakcyjną – czyni je, a pośrednio też siebie, w pewnym sensie nieśmiertelnymi (Rank, 1989, s. 7–11).

Ten aspekt w pewnym sensie umiejscawia sztukę blisko religii, a potrzeba tworzenia nabiera charakteru duchowego. Zarówno sztuka bowiem, jak i religia, odpowiadają na powszechną (nawet jeśli nieuświadomioną) potrzebę abstrakcji oraz nieśmiertelności – czyli uwieczniania pewnych przejawów ludzkiej aktywności. Jedną z interesujących tez wydaje się ta, że sztuka i religia stanowią pewnego rodzaju odpowiedź człowieka na kwestię śmiertelności – religia dostarcza w tym aspekcie idei nieśmiertelnej duszy, a sztuka pozwala tworzyć dzieła, mogące trwać po śmierci twórcy. W tym kontekście badacz podkreśla jednak, że sama twórczość na poziomie indywidualnym jest ze swej natury antyreligijna, ponieważ „zawsze służy indywidualnemu dążeniu do nieśmiertelności twórczej jednostki, a nie ma na celu kolektywnego uwielbienia dla tego, kto stworzył świat” (Rank, 1989, s. 16–17). Twórca, choć w swojej pracy posiłkuje się i musi posilkować się istniejącymi wzorcami kulturowymi i artefaktami, to równocześnie stara się zachować własną indywidualność poprzez „naznaczenie wytworów swoją osobowością” (Rank, 1989, s. 17).

***Non omnis moriar* – dzieło artystyczne jako nośnik pamięci o twórcy**

Przenosząc dyskusję o związkach twórczości z potrzebą bycia uwiecznionym (upamiętnionym) na grunt nauk humanistycznych i literaturoznawstwa, wspomnieć warto, że tej właśnie problematyce poświęcone jest studium pt. *Lęk przed wpływem. Teoria poezji* autorstwa docenianego współczesnego krytyka kultury, Harolda Blooma (2002). Bloom argumentuje, że artysta przede wszystkim zmagać się musi z „cieniem” swoich prekursorów, których miejsce chce zająć – jednak nie w znaczeniu bycia naśladowcą, lecz oryginalnym i wpływowym twórcą dzieł, które jakością dorównują lub przewyższają dotychczasowy dorobek danego obszaru sztuki. W tym duchu wypowiada się też polska autorka Joanna Salamon: „wszystkie utwory Mickiewicza (...) to nieustanny porachunek z Janem Kochanowskim, zakończony detronizacją «Ojca» – Przeciwnika” (Salamon, 1991, za: Gajewski, 2006, s. 254). Podobnie jak Rank, Bloom twierdzi, że twórczość artystyczna ma swoje źródła w dążeniu twórcy do bycia upamiętnionym:

(...) dla Blooma literatura nie rozprasza się w nieskończoną grę migotliwych *signifiants* pozbawionych *signifiés*, ale ma istotny cel, jakim jest odcisnięcie indywidualności poety w historii rozwoju form literackich i zdobycie przezeń nieśmiertelności (Gajewski, 2006, s. 249).

Na podobną motywację działań twórców profesjonalnych wskazywali też Frank Barron (1968) i Stanisław Popek (2003).

Ta teoretyczna interpretacja znajduje liczne odzwierciedlenia w tekstach kultury, czego flagowym przykładem wydaje się literacki topos *non omnis moriar*. Występuje on chociażby w jednej z pieśni Horacego (b.d.) ze słynnym wersem „wybudowałem pomnik trwalszy niż ze spiżu”, którego treść wskazuje na nieprzemijalność sztuki (konkretnie: poezji) i pośmiertną sławę artysty (poety). Z kanonu literatury polskiej motyw ten odnajdziemy chociażby w renesansowej Pieśni XXIV o incipicie „Niezwykłym i nie leda piórem opatrzoney”, autorstwa Jana Kochanowskiego (b.d.). Natomiast spośród pozycji poezji współczesnej szczególnie przywołać warto – choćby we fragmentach – wiersz Wisławy Szymborskiej pt. *Radość pisania*:

Dokąd biegnie ta napisana sarna przez napisany las?
Czy z napisanej wody pić,
która jej pyszczek odbije jak kalka?
Dlaczego łeb podnosi, czy coś słyszy?
(...) Okamgnienie trwać będzie tak długo, jak zechce,
pozwoli się podzielić na małe wieczności (...)
Jest więc taki świat,

nad którym los sprawuje niezależny?
 Czas, który wiąże łańcuchami znaków?
 Istnienie na mój rozkaz nieustanne?
 (...)

Radość pisania.
 Możliwość utrwalania.
 Zemsta ręki śmiertelnej.
 (Szyborska, 1967, s. 5)

Wydaje się, że utwór ten stanowi nad wyraz obrazową kontynuację zapoczątkowanego przez Horacego, międzypokowego dialogu intertekstualnego na temat twórczości jako czynnika pozwalającego jednostce uzyskać symboliczną nieśmiertelność. Ponadto, podmiot liryczny – który tak jak w pozostałych przywołanych powyżej poematach, utożsamiany może być z autorem autotematycznego tekstu – podkreśla satysfakcję z własnej sprawczości i zdolności decyzyjnych, związanych z aktem twórczego pisania. Twórczość jawi się jako czynnik, nadający jednostce niemalże bezgraniczne poczucie mocy sprawczej, być może nieosiągalne w innych niż sztuka obszarach życia. Twórcze pisanie podlega romantycznej gloryfikacji – pozwala w symboliczny sposób pokonać śmierć i pozostać żywym w pamięci kolejnych pokoleń.

W tym kontekście można też odwołać się do koncepcji Bjørnara Olsena, który postuluje, że rzeczy – byty materialne – pozwalają na kumulowanie się rezerwuaru pamięci i w ten sposób sprawiają, że to, co minione, trwa nadal w teraźniejszości (czy raczej kolejnych „palimpsestowych” warstwach czasowych). „Będąc trwałą materią, rzeczy czynią przeszłość obecną i dotykającą, stale opierają się reżimowi, który podporządkowuje czas jego popularnemu wizerunkowi jako czegoś chwilowego i nieodwracalnego” (Olsen, 2022, s. 86). Wedle tej interpretacji wnioskować można, że wytwory sztuki jako byty materialne pozwalają zachować pamięć o podmiocie, który powołał je do istnienia, przez co podmiot ten – nawet po swojej fizycznej śmierci – obecny jest w kolejnych temporalnych odsłonach rzeczywistości.

„Chcę, żeby częśćka mnie została, nawet jeżeli mnie już nie będzie” – potrzeba tworzenia w interpretacjach artystów

Nawiązując ponownie do przeprowadzonych przeze mnie badań empirycznych, dotyczących zjawiska *przymusu tworzenia*, zaznaczę, że wiodąca interpretacja, jakiej dostarczyli mi ich uczestnicy, polegała na tym, że potrzeba tworzenia ma przede wszystkim charakter autoteliczny i wynika z dążenia do osiągnięcia wysoko pozytywnych stanów emocjonalnych (*flow*), które generuje proces twórczy. Oprócz tego jednak – w zgodzie z założeniem Abra-

hama Masłowa, że zachowania ludzkie, w tym twórczość, mają zazwyczaj *motywacje wielorakie* (2006, s. 51) – na podstawie zgromadzonego materiału empirycznego wyodrębniłam dodatkowe motywacje twórczości, o których wspominali artyści. Do jednej z takich motywacji – określonej jako „współwystępujące motywy autotelicznej potrzeby tworzenia” – zaliczyłam interpretację potrzeby tworzenia jako potrzeby pozostawienia dziedzictwa, bycia upamiętnionym. Została ona kilkakrotnie przywołana przez badanych, czego przykładem mogą być zacytowane poniżej fragmenty narracji:

I też [tworząc] pozostawiam coś po sobie. Chcę, żeby częśćka mnie została, nawet jeżeli mnie już nie będzie. Ja wiem, że najłatwiej jest po prostu jakby swoje geny przekazywać dalej, ale to też nie o to chodzi. Nie jesteśmy zwierzętami, jesteśmy ludźmi i mi zależy na tym, żeby jednak jakiś swój dorobek zostawić po sobie. Podobnie jak Dürer i podobnie jak da Vinci i mnóstwo innych artystów, którzy, mimo że już od setek lat nie żyją, a ich sztuka żyje dalej. Chcę, żeby ze mną było tak samo, żeby moja sztuka żyła dalej (...). To jest moje dążenie do nieśmiertelności (Malarka 1).

No bo w tym momencie, jeżeli tworzymy coś dla świata, dla ludzi, nawet dla garstki osób, to mamy wpływ też na rozwój naszego otoczenia. Sensem życia jest to, żeby zostawić też coś po sobie chyba, więc jeżeli coś tworzymy, to zostawiamy częśćkę siebie tutaj i może ktoś kiedyś będzie o tym pamiętał, po prostu (Kompozytorka 2).

Wydaje się, że wypowiedzi te świadczyć mogą o doniosłości i uniwersalności teorii twórczości Ranka, która znajduje odzwierciedlenie w przekonaniach współczesnych twórców na temat genezy odczuwanej przez nich silnej potrzeby tworzenia. Natomiast w odniesieniu do koncepcji Masłowa (1971) potrzeba ta może być składową tzw. *potrzeby transcendencji*. Oznacza to, iż stanowi ona nie tylko wyraz dążenia do zrealizowania własnego potencjału (co jest istotą samorealizacji), ale również pragnienia włożenia indywiduального wkładu w szeroko pojęty rozwój społeczny. Potrzeba transcendencji jest dążeniem wyższym niż samorealizacja, a jej charakterystyka stanowi ważny element tzw. Teorii Z – mało znanej propozycji teoretycznej Masłowa (1971), zawierającej pewnego rodzaju modyfikację tez, które twórca psychologii humanistycznej przedstawił wcześniej w ramach klasycznej koncepcji hierarchii potrzeb ludzkich (Maslow, 1995). Potrzeba tworzenia jako dążenie do pozostawienia dziedzictwa wydaje się więc jednym z najwyższych dążeń ludzkich, daleko wykraczającym poza chęć zaspokojenia podstawowych potrzeb, wynikających – w nawiązaniu do terminologii Masłowa (2006) – z braku (np. potrzeba bezpieczeństwa materialnego).

Podsumowanie

Podsumowując, stwierdzić można, iż rzadko eksplorowana badawczo teoria Ranka stanowi ciekawą interpretację procesu twórczego, u którego źródła – wedle założeń tej koncepcji – plasuje się potrzeba jednostki do bycia w symboliczny sposób „uwiecznioną”. Podobny motyw znajduje też odzwierciedlenie w popularnym toposie literackim *non omnis moriar*, który to analizowany jest przede wszystkim w obszarze nauk humanistycznych. Wydaje się więc, iż w kulturze mocno ugruntowana jest idea, że proces twórczy i powstałe w jego wyniku dzieła posłużyć mogą jako środek do utrwalenia pamięci o jednostce – autorze danego wytworu artystycznego.

Syntetyzując, a także wyciągając wnioski z zaprezentowanego powyżej wywodu, stwierdzić można, iż związek twórczości z kategorią pamięci polega przede wszystkim na tym, że:

- twórcy motywowani są do podejmowania aktywności twórczych m.in. w wyniku chęci pozostawienia po sobie trwałego dziedzictwa, które to ma zapewnić im symboliczną nieśmiertelność (twórczość stanowi pewnego rodzaju „odповідź” jednostki na kwestię śmiertelności, na którą nie ma ona wpływu);
- dzieła sztuki stanowią zmaterializowaną formę tego, co abstrakcyjne (np. wierzeń religijnych, wyobrażeń i idei jednostek twórczych) i w tym sensie stanowią nośnik pamięci o tym, co wyobrażone i co stanowi treść świadomości członków danej kultury w danym okresie historycznym;
- dzieła sztuki, będąc przypisanymi do ich autorów choćby w aspekcie takich „wskaźników” tożsamości jak imię i nazwisko, pozwalają na utrwalenie pamięci o danej jednostce w społeczeństwie nawet bardzo długo po śmierci autorów tych dzieł sztuki.

Wydaje się, że warto byłoby pogłębić analizy teoretyczne, a także być może zainicjować badania empiryczne nad tym, w jaki sposób proces twórczy stanowić może sposób na zachowanie pamięci o twórcach i treściach kultury danego okresu historycznego. Można mniemać, że badania takie mogłyby stanowić wartość z punktu widzenia pedagogiki jako nauki zajmującej się procesami wychowania i kształcenia jednostki, których elementem jest również przekazywanie (a tym samym upamiętnianie) dorobku kulturowego kolejnym pokoleniom. Cele te wykraczają rzecz jasna poza zakres analiz prowadzonych w ramach niniejszego tekstu. Mam jednak nadzieję, że udało mi się choćby zasygnalizować istnienie związku między kategorią pamięci a twórczością artystyczną, którego dalsza potencjalna eksploracja może być

wielokierunkowa i wykraczać poza zaproponowane w tym miejscu interpretacje.

BIBLIOGRAFIA

- Barron, F. (1968). *Creativity and Personal Freedom*. Van Nostrand.
- Bloom, H. (2002). *Lęk przed wpływem: teoria poezji*. Universitas.
- Gajewski, K. (2006). „Lęk przed wpływem: teoria poezji”, Harold Bloom, przeł. Agata Bielik-Robson, Marcin Szuster. [Recenzja]. *Pamiętnik Literacki*, 7(3), 247–254.
- Horacy. (b.d.). Pieśń III, 30 (*Wybudowałem pomnik trwalszy niż ze spizu*). https://poezja.org/wz/Horacy/27881/Piesn_III_30_Wybudowałem_pomnik_trwalszy_niz_ze_spizu (01.12.2024).
- Janiszewska, A. (2024). Zjawisko „przymusu tworzenia” artystów a gratyfikacja potrzeb niższego rzędu i samorealizacji w odniesieniu do klasycznej teorii hierarchii potrzeb Abrahama Masłowa. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne (NOWIS)*, 1(18), 224–237. <https://doi.org/10.18778/2450-4491.18.17>
- Kochanowski, J. (b.d.). Pieśń XXIV (*Niezwykłym i nie leda piórem opatrzony*). https://poezja.org/wz/Jan_Kochanowski/2744/Ksiegi_wtore_Piesn_XXIV (01.12.2024).
- Maslow, A.H. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. Penguin Books.
- Maslow, A.H. (1995). Teoria hierarchii potrzeb. W: K. Zamiara (red.), *Materiały z historii psychologii* (s. 256–279). Instytut Kulturoznawstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Maslow, A.H. (2006). *Motywacja i osobowość*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Menaker, E. (2014). Otto Rank and self-psychology. W: D. Detrick, S. Detrick i A. Goldberg, (red.), *Self-Psychology: Comparisons and Contrasts* (s. 75–87). Routledge.
- Nęcka, E. (2003). *Psychologia twórczości*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Olsen, B. (2022). Jak rzeczy pamiętają. W: P Majewski i M. Napiórkowski (red.), *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów* (s. 85–96). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Plath, S. (2000). *Dzienniki 1950–1962*. Wydawnictwo Marginesy.
- Popek, S. (2003). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Wydawnictwo UMCS.
- Rank, O. (1989). *Art and Artist. Creative Urge and Personality Development*. W.W. Norton & Company.
- Rhodes, M. (1961). An analysis of creativity. *The Phi Delta Kappan*, 42(7), 305–310.
- Rosińska, Z. (1985). *Psychoanalityczne myślenie o sztuce*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szyborska, W. (1967). Radość pisania. W: W. Szyborska, *Sto pociech* (s. 5). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Urbaniak-Zajac, D. (2016). *W poszukiwaniu teorii działania profesjonalnego pedagogów. Badania rekonstrukcyjne*. Oficyna Wydawnicza Impuls.

SUMMARY

On the Connections Between Artistic Creativity and the Category of Memory – The Need to Create as the Need for ‘Eternalization’ in Otto Rank’s Concept

The article presents a theoretical analysis of the relationship between artistic creativity and the concept of memory. It reflects on the rarely scientifically explored concept of the creative process, proposed by an Austrian scholar, Otto Rank. This concept interprets the need for artistic creation as a need for “eternalization,” i.e., for being remembered by the individual – the creator of the work. In the text, I also refer to my

findings and conclusions from my own research conducted as part of a doctoral dissertation project on the phenomenon of the compulsion to create, which are relevant to the topic analysed in this article. Additionally, the article attempts to demonstrate that Rank's interpretation of the need to create is reflected in cultural texts, particularly in the popular *non omnis moriar* literary topos. The article also cites examples of poetic works in which this motif is represented. In conclusion, I make an attempt to demonstrate potential connections between artistic creativity and the category of memory, especially in the context of Rank's theory of creativity.

KEYWORDS: compulsion to create, need for creation, Otto Rank, need for "eternalization," need to leave a legacy, the *non omnis moriar* literary topos